

University of Groningen

Aardewerk in Angelsaksische stijl en de veranderingen in Noord-Nederland in de 4de en 5de eeuw

Krol, Tessa

Published in:
Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2018

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Krol, T. (2018). Aardewerk in Angelsaksische stijl en de veranderingen in Noord-Nederland in de 4de en 5de eeuw. Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek, 99, 107-112.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Fragmenten uit de rijke wereld van de archeologie

Opgedragen aan Ernst Taayke bij zijn afscheid als beheerder
van het Noordelijk Archeologisch Depot in Nuis

Annet Nieuwhof, Egge Knol en Jelle Schokker (redactie)

Met bijdragen van

Stijn Arnoldussen	Marcel Niekus
Peter van den Broeke	Annet Nieuwhof
Ans Burie-Gotink	Daniël Nösler
Wim van Es	Hans van der Plicht
Henny Groenendijk	Wietske Prummel
Nelleke IJssennagger-van der Pluijm	Michiel Rooke
Lykke Johansen	Wijnand van der Sanden
Egge Knol	Mans Schepers
Jan de Koning	Jelle Schokker
Tessa Krol	Annette Siegmüller
Evert Kramer	Dick Stapert
Kees Kuiken	Harm-Jan Streurman
Amy Kuiper	Vincent van Vilsteren
Gilles de Langen	Tineke Volkers
Tineke Looijenga	Peter Vos
Hans Mol	Karen de Vries

Deze publicatie werd mede mogelijk gemaakt door:

wetenschappelijk
fonds

drents
prehistorische
vereniging

provincie Drenthe

provinsje fryslân
provincie fryslân

COLOFON

UITGEVER	Vereniging voor Terpenonderzoek p/a Groninger Instituut voor Archeologie Poststraat 6 9712 ER Groningen
EINDREDACTIE	A. Nieuwhof
OPMAAK EN OMSLAG	Redactie
DRUK	Drukkerij Tienkamp, Groningen (www.drukkerijtienkamp.nl)
ABONNEMENTEN	Via lidmaatschap vereniging (www.terpenonderzoek.nl)

ISSN 0920-2587

ISBN 978-90-811714-9-6

Copyright © 2018 Individual authors and Vereniging voor Terpenonderzoek

Omslagillustratie: Frederike Slichter

Inhoudsopgave

	Voorwoord	7
1	Het verhaal achter een kast vol stenen. Amateurarcheologen dragen een steentje bij aan onze voorgeschiedenis	11
	<i>Ans Burie-Gotink</i>	
2	Een bruised blade uit het Laat-Ahrensburgien in Drenthe - met kanttekeningen bij enkele Ahrensburgien-‘vindplaatsen’ in noordelijk Nederland	19
	<i>Marcel J.L.Th. Niekus, Lykke Johansen en Dick Stapert</i>	
3	Zonder amateurs geen archeologie	33
	<i>Henny Groenendijk</i>	
4	Een speerpunt uit ‘t Hemelrijk	41
	<i>Wijnand van der Sanden</i>	
5	Potten, botten, brons. Het oudste schrift in China	49
	<i>Kees Kuiken</i>	
6	Van stofsluizen naar G3-versiering	53
	<i>Evert Kramer</i>	
7	Scherven brengen geluk. Aanwijzingen voor opzettelijk gebroken aardewerk	58
	<i>Annet Nieuwhof</i>	
8	Briquetage im Unterweserraum. Produktion fern der Heimat?	69
	<i>Annette Siegmüller</i>	
9	Pierenpaté? Fries aardewerk ten zuiden van de Nederrijn	77
	<i>Peter W. van den Broeke</i>	
10	Mooie terra sigillata uit Friesland	88
	<i>Tineke B. Volkers</i>	
11	Dierritueel in de Frankische nederzetting bij Wijster (Dr.)	95
	<i>Wim A. van Es</i>	
12	Aardewerk in Angelsaksische stijl en de veranderingen in Noord-Nederland in de 4de en 5de eeuw	107
	<i>Tessa Krol</i>	
13	Fibeln als Werkzeug. Die Verwendung von Fibeln zur Verzierung völkerwanderungszeitlicher Keramik in Niedersachsen	113
	<i>Daniël Nösler</i>	
14	Runica Francia	125
	<i>Tineke Looijenga</i>	
15	Daar begint de grote leegte. Een nieuwe kijk op het vroegmiddeleeuwse aardewerk van de Tuinstervierde te Leens (Gr.)	131
	<i>Amy Kuiper</i>	

16	<i>Trans Flehum. Wijnaldum, Den Burg, Texel, Westergo: het Vlie als verbinder en grens</i> <i>Jan de Koning</i>	146
17	Lauwerszee <i>Egge Knol en Peter C. Vos</i>	157
18	De kat in het bot vinden <i>Nelleke L. IJssennagger-van der Pluijm</i>	169
19	Een heilige in It Heidenskip. Een volmiddeleeuwse veenontginning onder de klokslag van Sint Ursula <i>Gilles de Langen en Hans Mol</i>	173
20	Insigne van een kruisvaarder? Over een pronkfibula gevonden nabij Uithuizen <i>Jelle Schokker</i>	187
21	Een waardeloze hypothese? Over de graving van Alsengemmen <i>Vincent van Vilsteren</i>	193
22	In oerkunde der waarheit. De Yesser bulla van paus Gregorius IX <i>Stijn Arnoldussen</i>	199
23	De (pre)historie van ¹⁴C-dateringen <i>Hans van der Plicht en Harm-Jan Streurman</i>	205
24	Botten van kraanvogels (<i>Grus grus</i>) uit terpen en wierden <i>Wietkse Prummel</i>	211
25	Potplanten en plantpotten. Een model voor het systematisch categoriseren van relaties tussen aardewerk en botanie <i>Mans Schepers en Karen M. de Vries</i>	221

Voorwoord

De archeologie is een rijke wereld die bestaat uit vele verschillende gebieden: onderzoeksterreinen die uiteenlopen van landschap, via beerputten, dagelijks voedsel en alles wat mensen maken, tot omvattende theorieën over de ontwikkeling en zelfs het wezen van de mens, en dat in alle perioden van de prehistorie tot heden.

Het is een wereld met een kleurrijke bevolking. Zonder uitzondering bestaat die bevolking uit liefhebbers van alle resten van menselijke aanwezigheid die in de grond te vinden zijn en van wat daaruit te leren valt; het zijn amateurs in de ware zin van het woord, zowel hobbyisten als beroepsarcheologen. Onder de hobbyisten zijn er met een tamelijk passieve belangstelling, maar er zijn er ook die actief zijn en vaak in het veld op zoek gaan naar vondsten, met het doel een bijdrage te leveren aan de kennis over het verleden. Aan de beroepskant zijn ook heel wat archeologen die dagelijks in het veld te vinden zijn. Andere houden zich vooral bezig met het bestuderen van vondsten en opgravingsresultaten en weer andere zijn doorgestoten naar bureaufuncties en collegezalen waar zij zich bezighouden met beleid en onderwijs, maar vaak tot hun verdriet nauwelijks meer aan het eigenlijke onderzoek toekomen.

Deze bundel opstellen, *Fragmenten uit de rijke wereld van de archeologie*, is opgedragen aan dr. Ernst Taayke. De laatste zestien jaar van zijn loopbaan werkte hij als beheerder in het paradijs voor de materiaal liefhebber, het Noordelijk Archeologisch Depot in Nuis, een functie waarvoor niet alleen een gedegen kennis van uiteenlopende archeologische materiaalsoorten nodig was, maar ook een vorkheftruck-rijbewijs. Hij werd hier in 2002 aangesteld. Voor die tijd was het depot slapende. Ernst was bij wijze van spreken de prins die Doornroosje wakker kust. Hij begon alleen, maar al snel bleek dat er meer mensen nodig waren om orde te brengen in de enorme hoeveelheid materiaal in het depot. De staf werd aangevuld met ondergetekende Michiel Rooke. Dat was een combinatie als asperges met ham, om het soort beeldspraak te gebruiken waar Ernst zelf een meester in is. Nu hij met pensioen gaat wordt de staf uitgebreid tot drie archeologen. Onder het beheer van Ernst heeft het depot zich ontwikkeld van dode opslag naar een kenniscentrum voor een breed publiek. Het contrast met het verleden is groot: In 2002 ontving het depot 35 bezoekers en enkele verzoeken om informatie. Nu ontvangt het depot jaarlijks meer dan 1500 bezoekers en meer dan 700 informatieverzoeken. Het depot is een plaats waar beroepsarcheologen, hobbyisten en tentoonstellingsmakers graag heengaan, voor deskundige determinaties, het opzoeken van vondsten of het uitvoeren van projecten. Ernst Taayke's interesse is overigens niet beperkt tot materiële resten. Hij begon ooit als psycholoog en kijkt nog steeds graag hoe de hazen lopen (zie de omslag), vooral in de wereld van de archeologie.

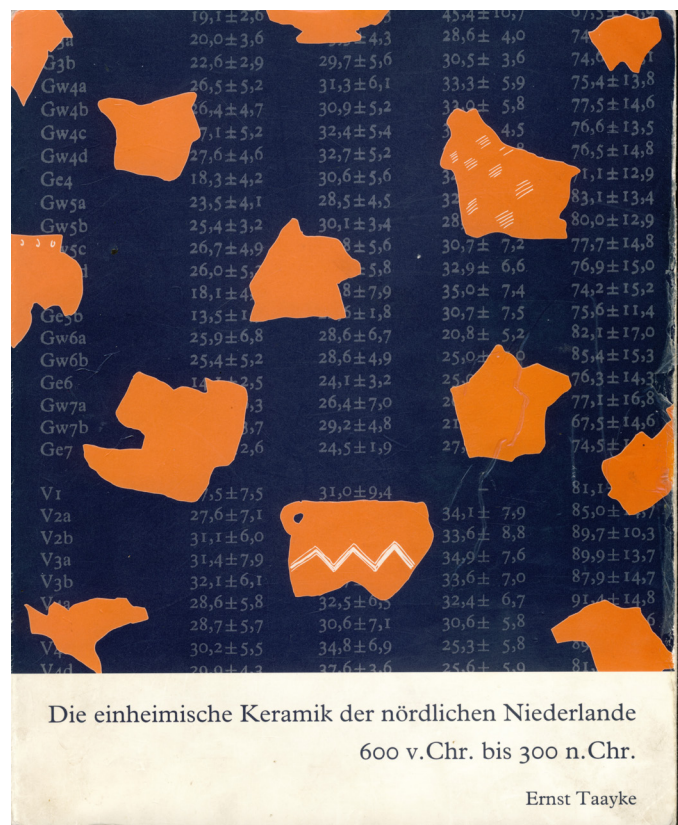

Ernst Taayke, materiaal specialist en beheerder van het Noordelijk Archeologisch Depot in Nuis. Foto links: H. Faber Bulthuis; rechts: A. Nieuwhof.

Het vakgebied waarin hij het meest deskundig is, is dat van het handgevormd aardewerk uit de ijzertijd, de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen in Noord-Nederland. Het belang van zijn proefschrift uit 1996, *Die einheimische Keramik der nördlichen Niederlande, 600 v.Chr. bis 300 n.Chr.*, kan niet worden overschat. Sinds dat proefschrift kunnen vondsten en grondsporen worden gedateerd. De betrouwbaarheid van die dateringen is in de ruim twintig jaar na het verschijnen van het proefschrift vele malen bevestigd. Met name de archeologie van het terpen- en wierdengebied is met dit boek enorm vooruitgeholpen. Nieuw onderzoek geeft soms aanleiding tot kleine aanpassingen en uitbreidingen, maar dat doet niets af aan de betekenis van dit werk. Zijn chronotypologie staat als een huis.

Dat proefschrift alleen is al voldoende grond voor dit vriendenboek. Zijn werk als depotbeheerder heeft hem ook zeer geliefd gemaakt bij anderen, bijvoorbeeld bij beroeps- en hobbymatige steentijdonderzoekers. Deze *Fragmenten* zijn dus geschreven door een uiteenlopende verzameling archeologen met uiteenlopende specialismen, die als gemeenschappelijk kenmerk een grote waardering hebben voor de persoon en het werk van Ernst Taayke. Het boek geeft daarmee een mooi inkijkje in de archeologie zoals die op dit moment wordt beoefend. De volgorde van de artikelen is chronologisch, van paleolithicum tot late middeleeuwen, eindigend met een aantal bijdragen van meer algemene aard.

Veel gebruikt, gehavend en beduimd exemplaar van het proefschrift van Ernst Taayke

Namens het bestuur van de Vereniging voor Terpenonderzoek bedanken wij Frederike Slichter voor haar omslagillustratie, alle auteurs voor hun bijdragen, alle fotografen en instanties voor het geven van toestemming voor het gebruik van hun foto's, en de provincies Groningen, Fryslân en Drenthe en het Wetenschappelijk Fonds van de Drents Prehistorische Vereniging voor genereuze financiële bijdragen in de drukkosten van dit boek.

Annet Nieuwhof, Egge Knol en Jelle Schokker (redactie)
Michiel Rooke (provinciaal archeoloog, provincie Groningen)

12 Aardewerk in Angelsaksische stijl en de veranderingen in Noord-Nederland in de 4de en 5de eeuw

Tessa Krol

Inleiding

Het onderwerp van mijn promotieonderzoek aan de Rijksuniversiteit Groningen is het aardewerk in Angelsaksische stijl, dat geproduceerd werd in de periode van de 4e tot en met de eerste helft van de 6de eeuw (zie fig. 1 en 2 voor voorbeelden van dit aardewerk).¹ Dit was een periode waarin in Noord-Nederland veel veranderingen plaatsvonden, maar waar we nog maar relatief weinig van weten. En daarom ook een onderwerp dat mijn nieuwsgierigheid heeft getrokken, vanaf toen ik mij er in 2005 voor het eerst hiermee bezig hield als afstudeeronderzoek.² Dit artikel gaat over de achtergrond van het onderzoek, over mijn bevindingen tot zover en over de onderwerpen waar ik mij nog mee bezig zal houden.

Een veranderend beeld

Al in het begin van de 20ste eeuw ontstonden er theorieën over volksverhuizingen waarbij migranten uit Noordwest-Duitsland naar Noord-Nederland kwamen. Bij het afgraven van de terpen werden crematie-urnen en ook andere voorwerpen zoals mantelspelden aangetroffen, die sterk lijken op materiaal uit Noordwest-Duitsland en Engeland. Dat werd voor het eerst vastgesteld door P.C.J.A. Boeles, de conservator van het Fries Museum. In historische bronnen wordt vermeld dat in Engeland in de 5de eeuw invasies plaatsvonden van Angelen en Saksen.³ Voor Noord-Nederland zijn er niet van die bronnen, maar Boeles veronderstelde dat hier hetzelfde moest zijn gebeurd. Dat publiceerde hij in 1906 in zijn artikel over de opgravingen bij Hogebeintum en later in zijn boek *Friesland tot de elfde eeuw* in 1927, opnieuw uitgegeven in 1951. Zijn ideeën waren zeker niet onomstreden en veel medestanders had hij niet.⁴

Tegenwoordig denken we dat in Noord-Nederland geen sprake is geweest van een dergelijke invasie en ook voor

Engeland is het beeld genuanceerder geworden.⁵ Vanaf de jaren 1990 is er steeds meer bewijs gevonden ter onderbouwing van het idee dat het Noord-Nederlandse terpengebied in de 4de eeuw vrijwel onbewoond was en dat het vanaf circa 400 n. Chr. opnieuw in gebruik werd genomen door immigranten uit met name Noordwest-Duitsland. Belangrijk hierbij waren onder meer de opgravingen bij Wijnaldum, waaruit voor deze terp een onderbreking in de bewoning tussen ongeveer 325 en 425 n. Chr. naar voren kwam.⁶ Ernst Taayke deed in zijn proefschrift onderzoek naar de aardewerkontwikkelingen in Noord-Nederland en toonde aan dat aardewerk uit de 4de eeuw in het terpengebied vrijwel ontbrak.⁷ Hetzelfde geldt voor andere vondsten uit deze periode. De oorzaak of oorzaken voor de leegloop zijn niet duidelijk. In de 5de eeuw wordt het terpengebied weer in gebruik genomen en is er een relatief snelle bevolkingstoename. Het lijkt niet mogelijk dat deze mensen allemaal uit nog spaarzaam bewoond gebleven gebieden in de directe omgeving zijn gekomen, zoals Lanting en Van der Plicht denken.⁸ Het ging om nieuwkomers, wat blijkt uit de nieuwe materiële cultuur die ze meebrachten.⁹ Er werd niet alleen een nieuw type aardewerk geïntroduceerd, maar ook bijvoorbeeld nieuwe mantelspelden, nieuwe boerderijtypen en een nieuw soort grafritueel.¹⁰

Toch kwam niet alle vernieuwing uit het oosten. In Drenthe was sprake van continue bewoning maar toch veranderde de materiële cultuur. Er was sprake van een geleidelijke verandering in de stijl van het aardewerk, zoals vastgesteld is door Ernst Taayke in zijn proefschrift.¹¹ Dat was bijvoorbeeld te zien in Wijster,¹² en later ook in Midlaren.¹³ Hetzelfde geldt overigens voor Ezinge, een van de weinige continue bewoonde nederzettingen in het terpen- en wierdengebied.¹⁴

In Drenthe en Ezinge zullen sociaal-culturele netwerken uit de Romeinse tijd ook na de leegloop van het terpen- en wierdengebied in ieder geval gedeeltelijk hebben voortbestaan en een belangrijke rol hebben gespeeld bij dergelijke

1 Dit promotieonderzoek valt onder het Terpencentrum en wordt begeleid door prof.dr. Gilles de Langen en dr. Annet Nieuwhof.

2 Krol 2005.

3 De zogenaamde 'Adventus Saxonum' wordt vermeld in de *Chronica Gallica* uit 452 n.Chr. en wordt daar gedateerd in 441 (Burgess 2001). Ook de 6de-eeuwse monnik Gildas vermeldt de 'Adventus Saxonum' in zijn *De Excidio Britanniae* (vertaling: Giles 1841). De 8ste-eeuwse monnik Beda rekent deze jaartallen terug op basis van de regeringsperiode van Romeinse keizers tot 449-455 in zijn *Chronica Maiora* uit 725 (Wallis 2004). In zijn *Historia Ecclesiastica* uit 731 vermeldt hij jaartallen tussen 446 en 455 (vertaling: Sherley-Price 1968). Lanting & Van der Plicht (2010) houden 411 aan als het correcte jaartal. Daarnaast worden in de *Historia Ecclesiastica* Saksische immigranten in Engeland vermeldt vanaf rond 425.

4 Bazelmans 2000.

5 Voor Engeland wordt een samenvatting van de veranderende meningen hierover gegeven door bijvoorbeeld Brugmann (2011).

6 Gerrets & De Koning 1999.

7 Taayke 1996, V, 193.

8 Lanting & Van der Plicht 2010, 78, 131, 135.

9 Ook samengevat door bijvoorbeeld Nieuwhof (2016) en Bazelmans (2000).

10 Over mantelspelden, zie Bos & Brouwer (2005). Gerrets (1996) schrijft over veranderingen in de boerderijbouw; recent is hier ook onderzoek naar gedaan door Postma (2015); over het grafritueel zie Knol (2011).

11 Taayke 1996, V, 180.

12 Van Es 1967.

13 Nieuwhof 2008a.

14 Nieuwhof 2014.

Fig. 1 Foto's van aardewerk in Angelsaksische stijl. Linksboven: Marsum-dorpswierde 1908-I.164. Rechtsboven: Borger 1908-IV.1. Linksonder: Garnwerd-dorpswierde 1910-I.22. Rechtsonder: Wijster-Looveen 1926-IV.221. Foto's: Noordelijk Archeologisch Depot.

veranderingen.¹⁵ Waar de bewoning continu was, maakte de Angelsaksische stijl deel uit van de inheemse aardewerkontwikkeling en deed geleidelijk zijn intrede.

De etnische identiteit van de bevolking in deze periode is niet duidelijk en dat blijft ook een lastige kwestie. Zelfs in de voorgaande periode en voor de gebieden van herkomst van de immigranten is dat niet duidelijk.¹⁶ Historische bronnen zijn voor Noord-Nederland niet beschikbaar. Etnische identiteit kan zich vormen onder invloed van veel factoren, naast herkomst. Zo kunnen politieke en economische machtsverhoudingen een rol spelen, of onderlinge culturele beïnvloeding en trendgevoeligheid.¹⁷ De relatie tussen materiële cultuur en identiteit is zeker niet eenduidig en iets waar we voorzichtig

mee moeten omgaan. Archeologen zijn hier tegenwoordig terughoudender mee dan in het verleden.

In het terpengebied moet in ieder geval sprake zijn geweest van immigratie. Maar hoe groot was de rol van onderlinge culturele beïnvloeding, in het terpengebied maar vooral ook in Drenthe? En hoe ging dat in zijn werk? Waren er ook migranten in Drenthe en op plekken in het terpengebied waar wel continue bewoning was? Waar kwamen migranten precies vandaan en was dat anders voor de verschillende regio's in het terpengebied of Drenthe? Er zijn dus nog genoeg vragen en met mijn onderzoek wil ik graag bijdragen aan de beantwoording van deze vragen.

Waarom het aardewerk?

Aardewerkonderzoek wordt in de eerste plaats uitgevoerd omdat het een groot deel uitmaakt van het vondstmateriaal binnen een vindplaats en veelal goed te dateren is. Het biedt

¹⁵ Nieuwhof 2011; 2013; 2016.

¹⁶ Zie ook de bespreking door Lanting & Van der Plicht 2010.

¹⁷ Zie voor theoretische achtergronden onder meer Hedeager 1993, Hamerow 1997, Hines 1999.

Fig. 2 Pot in Angelsaksische stijl uit de dorpswierde van Hogebeintum (FM 28-373A). Foto: Fries Museum, Leeuwarden, Collectie Het Koninklijk Fries Genootschap.

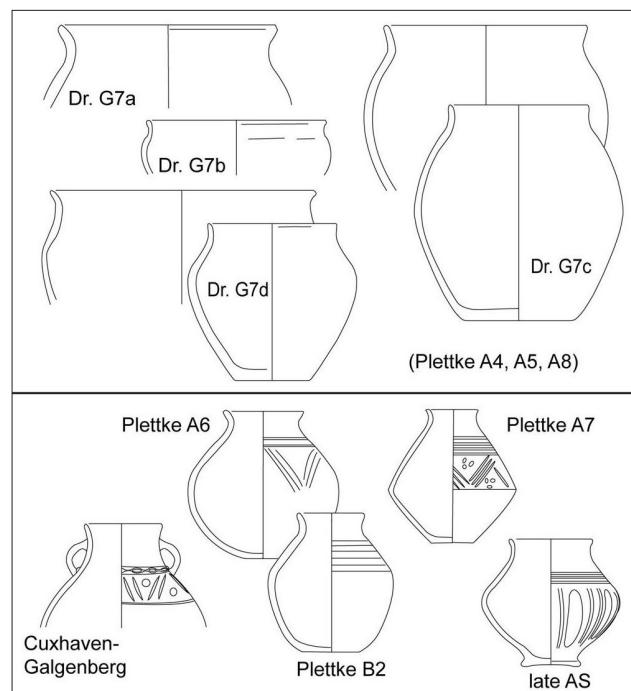

Fig. 3 Enkele voorbeelden van potten van lokale typen, in de typologie van Taayke voor Noord-Drenthe (boven) en van potten in Angelsaksische stijl, grotendeels in de typologie van Plettke (1921). Uit Nieuwhof 2013.

veel mogelijkheden voor diverse soorten onderzoek. Het tweede doel is om iets te kunnen zeggen over de mensen die het aardewerk produceerden. Het handgevormd aardewerk zal (veelal) lokaal zijn geproduceerd. Daardoor is het mogelijk om niet alleen regionale ontwikkelingen te bestuderen, maar ook lokale ontwikkelingen. Zo kan het aardewerk in Angelsaksische stijl vergeleken worden met aardewerk van typen die zeker lokaal zijn geproduceerd (fig. 3 geeft een overzicht van typen aardewerk in Angelsaksische stijl en lokale typen). Voor de determinatie van lokale 4de-eeuwse typen uit heel Noord-Nederland wordt veelal gebruik gemaakt van de typologie van Ernst Taayke voor Noord-Drenthe, die doorloopt tot in de 4de eeuw.¹⁸

Van een deel van de metalen objecten wordt gedacht dat deze deel uitmaakten van een ander uitwisselingsnetwerk dan het aardewerk, met andere regio's. Hierbij gaat het met name om kruisvormige fibula's. Een deel van de metaalvondsten betreft prestigeobjecten. Deze kunnen zijn uitgewisseld binnen politieke netwerken door de elite van de bevolking, over grote afstanden.¹⁹ Voor aardewerk is dit niet het geval. Aardewerk is meer intensief verweven met het dagelijks leven van de mensen die het gebruikten; het vertegenwoordigt de netwerken en interacties die voor het gros van de bevolking van belang waren.

De resultaten tot zover: hoe de pottenbakkers bakten

Als eerste onderdeel van mijn onderzoek heb ik gekeken naar het materiaal zelf, naar de bestanddelen en de afwerking van de klei. Daarbij heb ik het aardewerk in Angelsaksische stijl

uit verschillende delen van Noord-Nederland vergeleken met dat uit Noordwest-Duitsland en met de door Taayke gedefinieerde lokale typen uit Noord-Nederland (zie fig. 4 voor de onderzochte vindplaatsen en hun landschappelijke ligging).²⁰ Het onderzoek geeft een inkijkje in hoe het aardewerk is gemaakt: wat voor klei er is gebruikt, waar deze klei mee werd gemagerd en hoe het oppervlak van potten werd afgewerkt.²¹

Uit het onderzoek komt naar voren dat er geen verschillen in baksels zijn tussen de verschillende kernregio's in het terpengebied en Noordwest-Duitsland binnen het aardewerk in Angelsaksische stijl en ook niet als we het vergelijken met lokale typen uit Noord-Nederland. Er zijn wel verschillen tussen deze regio's in het aardewerk uit de voorgaande periode: in het kustgebied werd onder meer organische magering gebruikt en werd het aardewerk minder goed afgewerkt, terwijl in Drenthe het aardewerk ook in deze periode een relatief fijn baksel had, met een zand- of steengruismagering. In de 4de en 5de eeuw werd in alle regio's gekozen voor het gebruik van fijne klei, met een magering die vrijwel altijd bestond uit zand of fijn steengruis. Het oppervlak was goed afgewerkt, waarbij zowel aan de binnenzijde als aan de buitenzijde veel aandacht werd besteed. Dat het aardewerk uit de verschillende regio's in deze periode zo sterk op elkaar leek, onderstreept dat er sprake was van verregaande onderlinge invloeden: niet alleen de stijl van de potten leek erg op elkaar maar ook de manier waarop deze werden gemaakt.

Als deel van het onderzoek werd op kleine schaal slijpplatenonderzoek uitgevoerd. Hierbij wordt onder de microscoop gekeken naar een dwarsdoorsnede van het aardewerk,

¹⁸ Taayke 1996, II.

¹⁹ Zie Nicolay 2005, 2014.

²⁰ Krol *et al* 2018.

²¹ Magering van de klei houdt in dat andere materialen aan de klei worden toegevoegd, zoals steengruis, schelpgruis of plantaardig materiaal. Dit is met name nodig bij vette klei, om te voorkomen dat het aardewerk bij het drogen en bakken barst.

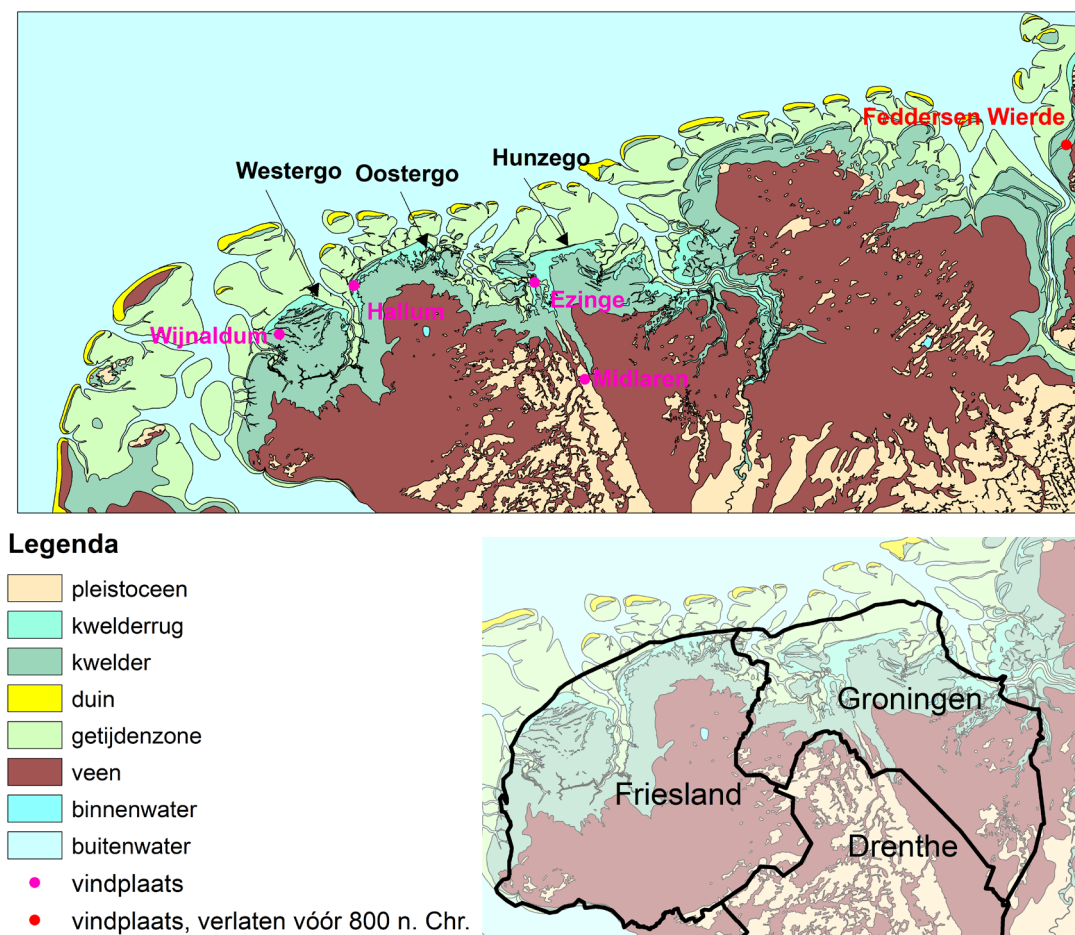

Fig. 4 De bij het bakselonderzoek bestudeerde vindplaatsen op een paleografische kaart van Noord-Nederland en een deel van Noordwest-Duitsland van de situatie rond 800 n. Chr. (naar Vos & Knol 2015). Wijnaldum, Hallum en Ezinge liggen in het Noord-Nederlandse terpengebied. Midlaren (De Bloemert) ligt in het Drentse zandgebied. De veengebieden in Drenthe waren onbewoonbaar in deze periode, Midlaren ligt op de flank van een zandrug.

waardoor veel meer details te zien zijn. Soms kan zelfs worden vastgesteld dat verschillende scherven zijn gemaakt met klei uit dezelfde kleibron. Dat was waarschijnlijk het geval voor een lokale beker uit Ezinge en drie scherven van potten in Angelsaksische stijl uit deze vindplaats. Voor Hallum was dit het geval voor één scherf van een grote lokale pot en één scherf in Angelsaksische stijl, beide uit de 5de eeuw. In tegenstelling tot Ezinge was er in Hallum sprake van een onderbreking in de bewoning in de 4de eeuw. Gezien de kleine hoeveelheid scherven die middels slijpplaatanalyse is onderzocht (N=24) en de grote variatie aan beschikbare kleibronnen in dit zee-kleigebied is dat een opvallend resultaat.

Het onderzoek bevestigt het beeld dat het aardewerk, daar waar de bewoning continu was, onderdeel was van de lokale traditie of daar snel na de introductie in werd opgenomen. Waar de bewoning niet continu was zal het ook lokaal geproduceerd zijn, door dezelfde mensen die ook de 'lokale' typen potten maakten die voorkwamen waar de bewoning wel continu was. Ook in bijvoorbeeld Noord-Duitsland kwamen typen aardewerk voor die sterk lijken op deze 'lokale' typen. Op basis van alleen de baksels en het gebruik van kleibronnen kan over migratie niets gezegd worden. Uit de eerder genoemde snelle herbevolking van het terpengebied in de 5de eeuw blijkt dat in ieder geval daar sprake moet zijn geweest van immigratie. Het is waarschijnlijk dat deze migratie gro-

tendeels plaatsvond vanuit Noordwest-Duitsland, maar het is niet duidelijk uit welke gebieden precies en ook niet in hoeverre er mensen kwamen uit gebieden als Zuid-Denemarken, Drenthe of uit die delen van het terpengebied waar nog wel sprake was van spaarzame bewoning.²² Onderzoek naar de gelijkenissen en verschillen in de vorm en versiering van het aardewerk kan hier meer informatie over geven.

Ontwikkelingen door de tijd

Tot nog toe kan het aardewerk in Angelsaksische stijl slechts globaal gedateerd worden. Daarom is het niet mogelijk om een duidelijk onderscheid te maken tussen typen potten die werden gemaakt op het moment dat de Angelsaksische stijl werd geïntroduceerd en latere potten. Dat is wel nodig om de ontwikkelingen die speelden ten tijde van de migraties te kunnen herkennen. De volgende stap in het onderzoek is daarom het verbeteren van de datering van het aardewerk.

De reden dat het tot nog toe zo moeilijk is het aardewerk goed te dateren heeft onder meer te maken met de grote hoeveelheid verschillende typen binnen het aardewerk in Angelsaksische stijl. Ook worden niet vaak goed dateerbare

²² Zoals wel wordt gesuggereerd door Lanting & Van der Plicht 2010. Voor Englum suggereert Nieuwhof een mogelijke herkomst van migranten uit Drenthe wegens een grotere gelijkenis van het aardewerk uit Englum met dat uit Midlaren dan dat uit Noordwest-Duitsland (Nieuwhof 2008b).

voorwerpen samen met het aardewerk in dezelfde context gevonden. Andere voorwerpen in dezelfde context zijn zelf vaak slecht te dateren of kunnen lange tijd in gebruik zijn geweest.

Momenteel werk ik aan een inventarisatie van ¹⁴C- en dendrodateringen, uit publicaties en door contact te leggen met andere onderzoekers. Voor Nederland is een overzicht van de beschikbare ¹⁴C-dateringen gepubliceerd door Lanting en Van der Plicht.²³ Voor andere landen ontbreekt zo'n overzicht en is het moeilijker deze gegevens bij elkaar te krijgen. Voor deze periode is helaas slechts een beperkte hoeveelheid ¹⁴C-dateringen en dendrodateringen beschikbaar. De kalibratiecurve voor de ¹⁴C-dateringen in deze periode is tamelijk vlak, waardoor de dateringen ruimer zijn dan voor sommige andere perioden.²⁴ Bovendien zijn veel van de ¹⁴C-dateringen van het aardewerk in Angelsaksische stijl gedaan aan crematieresten. Dat is een methode die nog niet altijd betrouwbaar is. De dateringen kunnen soms te oud uitvallen.²⁵ Voor de dendrodateringen bestaat een vergelijkbaar probleem. De beschikbare dendrodateringen hebben vaak betrekking op materiaal uit bijvoorbeeld waterputten die lang in gebruik kunnen zijn geweest en die veel verschillende soorten aardewerk kunnen bevatten. Verder kan bij het bouwen van waterputten hergebruikt hout zijn toegepast, waardoor de waterput ouder lijkt dan hij eigenlijk is.²⁶

Het gebruik van ¹⁴C- en dendrodateringen is dus niet zonder problemen. Hopelijk is het toch mogelijk om patronen in de ontwikkeling van de Angelsaksische stijl te ontdekken, door een zo groot mogelijke hoeveelheid dateringen op een rij te zetten en te analyseren. Op basis van deze patronen kan de datering beter worden verankerd en verder worden aangescherpt.

Verschillen in stijl

Met een verbeterde datering als basis kunnen vervolgens de stijlverschillen binnen het aardewerk worden geanalyseerd. Verschillen en overeenkomsten in stijl en vorm moeten aan het licht brengen welke gebieden veel contact met elkaar hebben gehad. In het verleden is al eerder onderzoek naar stijlverschillen binnen het aardewerk in Angelsaksische stijl gedaan.²⁷ Bij de eerdere studies zijn niet altijd alle gebieden waar dit aardewerk voorkomt even goed belicht. Verder zijn de eerder uitgevoerde studies vaak lang geleden uitgevoerd. Sindsdien is veel nieuwe informatie beschikbaar gekomen, uit nieuwe opgravingen of uit de analyse en publicatie van eerder gevonden materiaal. Naast de al eerder genoemde vindplaatsen Ezingen en Midlaren-De Bloemert in Nederland, zijn dat bijvoorbeeld de Feddersen Wierde in Duitsland en Spong Hill in Engeland.²⁸

En dan de interpretatie

Als alle gegevens uit de verschillende deelstudies zijn verzameld, rest nog de taak om de gegevens te interpreteren, misschien wel het meest uitdagende onderdeel. Wat betekenen deze stijlverschillen en ontwikkelingen? Wat voor informatie kun je hier uithalen met betrekking tot de ingewikkelde vraagstukken over de 4de en 5de eeuw? Met de meer geavanceerde manieren van onderzoek die ons als archeologen ter beschikking staan, krijgen we daar een steeds beter beeld van waardoor onze nieuwsgierigheid voorlopig alleen nog maar toeneemt.

Dankwoord

Tijdens mijn scriptieonderzoek en het materiaalonderzoek voor mijn proefschrift heb ik heel wat uurtjes doorgebracht in het Noordelijk Archeologisch Depot in Nuis. Ernst Taayke heeft mij daarbij veel geholpen door mij met zijn grote kennis van het Noord-Nederlandse aardewerk wegwijs te maken in het materiaal waar ik mee werk. Ik heb veel gehad aan zijn adviezen en feedback.

Amy Kuiper van het Noordelijk Archeologisch Depot in Nuis en Nelleke Ijssennagter van het Fries Museum dank ik voor het gebruik van hun foto's.

Summary

Pottery in Anglo-Saxon style and changes during the 4th and 5th centuries AD

This article presents an ongoing PhD project on Anglo-Saxon style pottery and cultural changes in the northern Netherlands during the 4th and 5th centuries. There are still many questions about this period. During the 4th century the terp region of the northern Netherlands was mostly unoccupied, and it was repopulated in the 5th century by immigrants who introduced a new, Anglo-Saxon style material culture. Although in Drenthe occupation was continuous, the same material culture was introduced there as well. There is evidence that where the occupation was continuous, the Anglo-Saxon style pottery was introduced gradually and was absorbed into the local pottery tradition. There is ongoing debate about how much of the changes were due to immigration and how much through cultural interaction, as well as about the immigrants' precise region of origin. The study of Anglo-Saxon style pottery may contribute to this debate.

Auteur

E-mail: t.n.krol@rug.nl

Literatuur

JVT : Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek

Bazelmans, J., 2000: Een laat-Romeins bewoningshaat in het Nederlandse kustgebied en het voortbestaan van de Friezenaam, *JVT* 76-82, 14-75.

Boeles, P.C.J.A., 1906: De opgravingen in de terp Hogebeintum, *De Vrije Fries* 20, 390-430.

Boeles, P.C.J.A., 1951 [1927]: *Friesland tot de 11e eeuw: zijn vóór- en vroegste geschiedenis*, Den Haag.

23 Lanting & Van der Plicht 2010, 2012.

24 Lanting & Van der Plicht 2006; 2010. ¹⁴C-dateringen worden gekalibreerd (geijkt) met behulp van met name meetreeksen van dendrodateringen. Dit kan niet voor alle perioden even goed worden gedaan.

25 Dat heeft onder meer te maken met een uitwisseling van apatiet in het bot en de brandstof die is gebruikt voor de crematie. Van Strydonck *et al.* 2010; Olsen *et al.* 2013; Snoeck *et al.* 2014.

26 Jansma 2006.

27 Bijvoorbeeld Plettke 1921; Genrich 1954; Myres 1969; Schmid 1981.

28 Schmid 2006; Hills & Lucy 2013.

- Bos, J.M. & E.W. Brouwer, 2005: De kruisvormige fibulae van Friesland, *De Vrije Fries* 85, 9-36.
- Brugmann, B., 2011: Migration and endogenous change, in H. Hamerow, D.A. Hinton & S. Crawford (eds.), *The Oxford handbook of Anglo-Saxon archaeology*, Oxford, 30-45.
- Burgess, R.W., 2001: The Gallic Chronicle of 452: a new critical edition with a brief introduction, in R.W. Mathisen & D. Shanzer (ed.), *Society and Culture in Late Antique Gaul*, Aldershot, 52-84.
- Es, W.A. van, 1967: Wijster: a native village beyond the imperial frontier 150-425 A.D., *Palaeohistoria* 11, 1-595.
- Genrich, A., 1954: *Formenkreise und Stammesgruppen in Schleswig-Holstein nach geschlossenen Funden des 3. bis 6. Jahrhunderts*, Neumünster.
- Gerrets, D.A., 1996: Continuity and change in house construction and the lay-out of rural settlements during the early middle ages in the Netherlands, *Ruralia* 1 (Supplementum 5), 33-46.
- Gerrets, D.A. & J. de Koning, 1999: Settlement development on the Wijnaldum-Tjitsma terp, in J.C. Besteman, J.M. Bos, D.A. Gerrets, H.A. Heidinga & J. de Koning (red.), *The excavations at Wijnaldum* (= Reports on Frisia in Roman and Medieval times I), Rotterdam/Brookfield, 73-124.
- Giles, J.A., 1841: *Gildas' 'On the Ruin of Britain'*.
- Hamerow, H., 1997: Migration theory and the Anglo-Saxon identity crisis, in J. Chapman & H. Hamerow (red.): *Migrations and invasions in archaeological explanation* (= BAR International Series 664), Oxford, 33-44.
- Hedeager, L., 1993: The creation of Germanic identity. A European origin myth, in P. Brun, S. van der Leeuw & C.E. Whittaker (eds.), *Frontières d'empire. Nature et signification des frontières romaines*, Nemours, 121-131.
- Hills, C. & Lucy S., 2013: *Spong Hill Part IX. Chronology and Synthesis*, Cambridge.
- Hines, J., 1999: Culture groups and ethnic groups in northern Germany in and around the Migration Period, *Studien zur Sachsenforschung* 13, 219-232.
- Jansma, E., 2006: *Nationale Onderzoeksagenda Archeologie. Hoofdstuk 3. Dendrochronologie*, Amersfoort.
- Knol, E., 2011: The first early medieval cemeteries along the northern Dutch coasts and their significance for Anglo-Saxon migration, in T.A.S.M. Panhuysen (ed.), *Transformations in North-Western Europe (AD 300-1000)* (= Neue Studien zur Sachsenforschung 3), Hannover, 218-227.
- Krol, T.N., 2005: Angelsaksisch aardewerk. *Typologische, chronologische en geografische patronen in een sociaal en etnisch kader*, masterscriptie Rijksuniversiteit Groningen.
- Krol, T.N., K. Strückmeyer & Nieuwhof, A., 2018: Pottery in Anglo-Saxon style from the northern Netherlands and north-western Germany: fabrics, regional and chronological patterns, and their implications, *Archaeometry*, doi 10.1111/arcm.12337.
- Lanting, J.N. & J. van der Plicht, 2006: De ¹⁴C-chronologie van de Nederlandse pre- en protohistorie, V: midden en late ijzertijd, *Palaeohistoria* 47/47, 241-427.
- Lanting, J.N. & J. van der Plicht, 2010: De ¹⁴C-chronologie van de Nederlandse Pre- en Protohistorie VI: Romeinse tijd en Merovingische periode, deel A: historische bronnen en chronologische schema's, *Palaeohistoria* 51/52, 27-168.
- Lanting, J.N. & J. van der Plicht, 2012: De ¹⁴C-chronologie van de Nederlandse pre- en protohistorie VI: Romeinse tijd en Merovingische periode, deel B: aanvullingen, toelichtingen en ¹⁴C-dateringen, *Palaeohistoria* 53/54, 283-391.
- Myres, J.N.L., 1969: *Anglo-Saxon pottery and the settlement of England*, Oxford.
- Nicolay, J.A.W., 2005: Nieuwe bewoners van het terpengebied en hun rol bij de opkomst van het Fries koningschap, *De Vrije Fries* 85, 37-104.
- Nicolay, J.A.W., 2014: *The splendour of power. Early medieval kingship and the use of gold and silver in the southern North Sea area (5th to 7th century AD)*, Eelde.
- Nieuwhof, A., 2008a: Het handgemaakte aardewerk, ijzertijd tot vroege middeleeuwen, in J.A.W. Nicolay (red.): *Opgravingen bij Midlaren: 5000 jaar wonen tussen Hondsrug en Hunzedal* (= GAS 7), Eelde/Groningen, 261-304.
- Nieuwhof, A., 2008b: Aardewerk, in A. Nieuwhof (ed.), *De Leegte Wier van Englum. Archeologisch onderzoek in het Reitdiepgebied, Groningen* (= JVT 91), Groningen, 47-75.
- Nieuwhof, A., 2011: Discontinuity in the Northern-Netherlands coastal area at the end of the Roman Period, in T.A.S.M. Panhuysen (ed.), *Transformations in North-Western Europe (AD 300-1000)* (= Neue Studien zur Sachsenforschung 3), Hannover, 55-66.
- Nieuwhof, A., 2013: Anglo-Saxon immigration or continuity? Ezingen and the coastal area of the northern Netherlands in the Migration Period, *Journal of archaeology in the Low Countries* 5-1, 53-83.
- Nieuwhof, A., 2014: De geschiedenis van Ezingen in scherven: handgevoerd aardewerk van 500 v.C. tot 1500 n.C., in A. Nieuwhof (red.): *En dan in hun geheel. De vondsten uit de opgravingen in de wierde Ezingen* (= JVT 96), Groningen, 30-128.
- Nieuwhof, A., 2016: De lege vierde eeuw, in A. Nieuwhof (red.): *Van Wierhuizen tot Achlum: Honderd jaar archeologisch onderzoek in terpen en wierden* (= JVT98), Groningen, 83-98.
- Olsen, J. et al., 2013: 'Old wood' effect in radiocarbon dating of prehistoric cremated bones?, *Journal of Archaeological Science* 40, 30-34.
- Plettke, A., 1921 (1920): *Ursprung und Ausbreitung der Angeln und Sachsen: Beiträge zur Siedlungsarchäologie der Ingväonen: die Urnenfriedhöfe in Niedersachsen III*, Hildesheim/Leipzig.
- Postma, D., 2015: *Het zodenhuis van Firdgum: middeleeuwse boerderijbouw in het Friese kustgebied tussen 400 en 1300*, Groningen
- Schmid, P., 1981: Some bowls from the excavations of the terp at Feddersen Wierde near Bremerhaven, in V.I. Evison (red.), *Angles, Saxons and Jutes: essays presented to J.N.L. Myres*, Oxford, 39-58.
- Schmid, P., 2006: *Die Keramikfunde der Grabung Feddersen Wierde (1. Jh. v. bis 5 Jh. n. Chr.)* (= Feddersen Wierde 5/Probleme der Küstenforschung 29), Oldenburg.
- Sherley-Price, L. 1968: *Bede: A history of the English church and people*, Harmondsworth.
- Snoeck, C., F. Brock & R.J. Schulting, 2014: Carbon exchanges between bone apatite and fuels during cremation: impact on radiocarbon dates, *Radiocarbon* 56, 591-602.
- Strydomck, M. van, M. Boudin & G. de Mulder, 2010: The carbon origin of structural carbonate in bone apatite of cremated bones, *Radiocarbon* 52, 578-586.
- Taayke, E., 1996: *Die einheimische Keramik der nördlichen Niederlande, 600 v.Chr. bis 300 n.Chr.*, proefschrift Rijksuniversiteit, Groningen.
- Vos, P.C. & E. Knol, 2015: Holocene landscape reconstruction of the Wadden Sea area between Marsdiep and Weser. Explanation of the coastal evolution and visualisation of the landscape development of the northern Netherlands and Niedersachsen in five palaeogeographical maps from 500 BC to present, *Netherlands Journal of Geosciences* 94, 157-183.
- Wallis, F., 2004: *Bede, the reckoning of time*, Liverpool.